

Грибан Г. В. Граматико-синтаксичне збагачення умінь та навичок учнів (на матеріалі творчості Михайла Стельмаха). – Поділля. Філологічні студії: збірник наукових праць. – Хмельницький: ХмЦНП, 2014. – Випуск шостий. Частина перша. – С. 32-38.

ГРАМАТИКО-СИНТАКСИЧНЕ ЗБАГАЧЕННЯ УМІНЬ ТА НАВИЧОК УЧНІВ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА)

М. Стельмах прийшов у літературу з власною темою. Він поет рідного йому селянського середовища, природи, один із найкращих знавців багатств української мови.

Його романи відзначаються глибиною філософських роздумів над долями людини у переломні періоди історії. Твердий і глибокий аналітик, він володіє могутньою художньою уявою, здатністю проникати у соціальні глибини різних часових пластів. Його твори пройняті «думою» про багатостраждальну і прекрасну українську землю, про її талановитий народ, щастя і радість котрому дісталися дорогою ціною.

М. Стельмах у своїх творах звертався до батьківського порога, до батька й матері, до рідних і близьких, до нев'янучої краси рідної землі, до безмежної щедрості душі свого народу, серце якого завжди відкрите для добра, для любові. Із надзвичайною шанобливістю ставиться письменник до духовних скарбів українського народу.

Граматико-синтаксична тема сприятиме вихованню в учнів любові до української мови, допоможе їм усвідомити красу, мелодійність, багатство рідного слова та образу. У цьому стане в нагоді багатий образний світ Михайла Панасовича Стельмаха, що тримається *«на міцній, віками перевіреній основі – хлібі і солі; у цьому світі добре знають високу, нічим не сплачену ціну людської крові; тут, різко розмежувавшись, ведуть одвічно боротьбу правда і кривда; тут безвідмовно діють закони великої рідні, і, долаючи хуртовини життя, люди ідуть під калиновим вітром долі назустріч своїм чотирьом бродам; тут священними є великі поняття – Любов, Мати, Земля, Батьківщина»* [1, с. 43].

Осягаєш той світ – і мимоволі захоплюєшся незвичайним талантом письменника бачити явища навколишньої дійсності в широких взаємозв'язках, вслухатися в нескінченне багатоголосся життя. Неминуче відчуваєш добре і щире серце автора, його і громадянськість, його безмежну любов до людини-трудівника і ненависть до тих, хто пригнічує людську радість.

Використання на уроках мови художніх творів письменника дасть змогу учням збагнути суть мови не лише як засобу спілкування, а й засобу вираження національної психіки, мудрості народу, його духовної культури, що яскраво представлена у його творчості.

Використання творів М. Стельмаха при вивченні певних і граматичних понять, явищ, категорій вносить у процес пізнання ті стимули, які роблять його емоційно насиченим, дають змогу створити таку атмосферу уваги до слова, яка збагачує уроки мови, наповнює конкретними прикладами ті закономірності, про які йдеться на заняттях. При цьому зростає словниковий запас учнів, їх стилістична і загальна мовна культура та грамотність.

У процесі вивчення складнопідрядного речення використання ілюстративного матеріалу значно посилює виховну спрямованість уроку, в результаті чого змінюються моральні основи учнів, збагачується їх духовний рівень, виробляються навички вдумливо читати художні тексти: опрацьовуючи твір, вони звертають увагу на точність, яскравість, виразність мови, задумуються над стилістичним навантаженням речення.

Виразне звучання уривків з творів письменника на уроках мови створюють можливості не лише для більш повного, глибокого оволодіння мовою, а й для розуміння естетичної природи літератури. Пропонуємо систему завдань із використанням творів М. Стельмаха для граматико-стилістичного збагачення умінь та навичок учнів.

1. Поетична хвилинка. Прочитайте поезію М. Стельмаха «Рідня». Яка її головна думка. Знайдіть складнопідрядні речення і з'ясуйте засоби зв'язку підрядної частини з головною.

Обминувши луг, що вкрився
міддю

Слід до хати губиться в бору.

В хаті пахне парене обіддя,

Сік густий покрив кору.

На корі зі мною стельмах сивий,

Поруч шпиці віялом лягли.

Ми майструєм, щоб шляхи
щасливі

Під колесами гули.

У роботі дні пливуть чудові,

І надвечір я іду щодня

В гомінці бори соснові,

Де живе моя рідня.

Де живуть майстри хороші,
чесні

Вуглярі, і теслі, й дьогтярі.

Серед них мої проходять

весни

І розмови до зорі.

Небагато літ прожив на світі

У краю лісів, озер і трав.

Там навчився я людей любити

І чудовий світ пізнав.

Може, тим без пісні я не можу

Працювати, жити навіть дня,

Що округ земля моя хороша,

А на ній – моя рідня! [3, с. 14].

2. *Дослідіть.* Прочитайте поезію «Матері», з'ясуйте роль підрядних сполучників. Поясніть розділові знаки в складнопідрядному реченні.

Не питай, моя мати, чи довго у гостях пробуду у тебе –

Кінь при брамі стоїть, висох піт на сідлі.

Рибі добре у синім Славуті, а соколу – в ясному небі,

А солдату – в походах трудних на землі.

Не питай, рідна мати, із шляху якого мене виглядати,

І очей не тумань, стоячи на горбі.

Прийде час – всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий,

На печаль ворогам, на утіху тобі.

Не тужи, сива мати, що кінь спотикнувся на правую ногу, –

Наколола копит пересохла стерня,

А як тупіт зачусеш – не йди, вибігай зустрічать на дорогу

Чи мене на коні, чи самого коня [3, с. 42].

3. *Поміркуйте.* Перепишіть речення. Підкресліть граматичні основи, накресліть схеми. Яке питання слід поставити від головної частини до

підрядної? За поставленими питаннями визначте вид підрядної частини: з'ясувальна, означальна чи обставинна. Поясніть розділові знаки.

1. І земля тоді теж дивилася на нього, як жива. 2. До Броварника назавжди прилипло прізвисько Соняшник, дарма що носив він на голові уже не золото кучерів, а зимову наморозь. 3. Невже так може вимізерніти людина, що їй і земля, на якій вона народилася і з якої вона їсть хліб, пахне червою? 4. У природі ніч існує для того, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина. 5. Поміж вербами і верболозами я на ковзанах помчав до тієї Ведмежої долини, де побіля містка самотіє хутірець-однохатка і де ми колись з дідом знаходили в'юнячі й карасині місця. 6. Ех, діду, діду, хто мені тепер збудує вітряка, хто посадить біля його крил молодого лебеденка? 7. Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару так, що видніється лише срібний край.

4. *Пунктуаційний практикум.* Перепишіть речення, вставляючи пропущені сполучники і сполучні слова.

1. Навколо, переплітаючись із шумом Черемошу, дзвеніли кришталеві гірські потоки, чарівними мелодіями озивалися смереки, і, здавалося, було чути, ... барвінкове небо бриніло золотими осінніми прожилками, ... рясно розцвітали клубочки хмар. 2. Бій гримів спереду, з боків і позаду. Вогонь був таким, ... її повітрі снаряди стрічалися з снарядами, міни з мінами, гранати з гранатами. І тільки одні «катюші», ... жар-птиці відплати, ... шматки невідкритих комет, ... провісники грізного суду над фашизмом, непереможно проносили через усе небо своє смертоносне ячання. 3. Тепер, лягаючи спати, я вже свої чобітки не ставлю в ногах, ... тоді до них частіше буде приглядатися тато. А такі оглядини, ох, нічого доброго не віщують мені. 4. Та багато чого довелося зазнати дітям тієї країни, ... стала серцевиною нового світу.

Довідка: бо, мов, як, що, мов, що, на яких, мов.

5. *Робота із текстом.* Вибіркове письмо. Прочитайте уривок з твору «Щедрий вечір». Випишіть складнопідрядні речення, підкресливши

граматичні основи, накресліть схеми. Сформулюйте правила вживання розділових знаків. З'ясуйте чим з'єднана підрядна частина з головною (сполучниками чи сполучними словами).

Коли ви не знаєте, як наші матері білили полотна, то ви багато чого втратили. Рано-вранці, коли в селі позіхає ледащий і туман, на лужок із полотном на плечі приходить господиня. Вона стає обличчям до приімленого сонця, накупує ним свої вії, щось довірливо шепоче йому, а далі жінка босоніж, як лелека, входить у воду, вибираючи таке місце, щоб низ полотна лежав на воді, а верх насновувався променем. А коли б цього не було, то взимку наші суботні сорочки не пахли б м'ятою, не озивалися б зозулею і не марилося б нам весною [2, с. 210].

6. *Пунктуаційна хвилинка.* Запишіть під диктовку. Позначте в реченнях пунктограму «кома між частинами складнопідрядного речення». Записане звірте з надрукованим.

Кленовим весельцем приплинуть до тебе,
Рікою повитись по рідній леваді,
Щоб ти уставала зірницею в небі,
Щоб ти розквітала, як вишня у саді [3, с. 53].
Життя моє! Тремтять шляхи розбиті,
Горять і в хвилі хиляться мости.
Життя моє – червоний мак у житі,
Що тільки-тільки мався розцвісти [3, с. 44].
Поміж людьми я жив і ріс,
Поміж людьми шукав я щастя,
З людьми ростив сади і ліс,
Де бризки неба квітли рястом.
Мене любили, я любив –
І це найбільше в світі щастя.
Тому й з душі пролився спів,
Як бризки неба, синім рястом [3, с. 161].

7. *Сконструуйте.* За поданими реченнями намалюйте схеми. З'ясуйте засоби зв'язку підрядної частини з головною. Поясніть розділові знаки.

О земле моя, ти навчаєш мене
В найтяжчому горі підводити сили,
Щоб брат мій, трудящий, в багно бездоріж
Не впав, як в сильце неоперена птиця,
Щоб люди побачили схований ніж
В солодкому слові лукавого вбивці.
Щоб, пісню співаючи, йшла на поріг
З живою дитиною радісна мати,
Щоб землі співали в сузір'ї доріг
І вимелось горе із кожної хати [3, с. 94].
Я мрію так життя прожити,
Щоб кров і піт віддять землі своїй,
Щоб у плодах мої хилились віти,
Щоб розроставсь в глибинах корінь мій [3, с. 99].

8. *Здійсніть пошук.* Прочитайте уривки з творів М. Стельмаха. Усно визначте наявність граматичних основ, з'ясуйте, скільки підрядних речень є в них, який це тип підрядності. Сформулюйте правила розстановки розділових знаків.

І. Я зіскакую на землю й розмірковую, куди ж гайнути по гриби: в березину чи в загороду Костюків, де весною бувають і моржі, влітку – суниці, а восени – опеньки. Та опеньки в нас це не гриби, а півгриби, їх, коли вони є, і п'ятилітній малюк назбирає. Інша справа знайти боровика! Він так уміє притаїтися, що не кожний, навіть зіркоокий, побачить його. Для мене зустріч з боровиком чи більш безпечним красноголовцем, який дуже любить хвалитися своєю шапкою, завжди буває несподіваною і радісною. І я не можу, як інші, одразу хапати гриба; мені треба придивитися, присісти, погомоніти з ним, а потім уже орудувати кіскою [2, с. 84].

II. І от уже низом стало срібно-срібно, вище – золотаво, а вгорі – блакитно. Це березняк, що побратався з полохливою осичиною. Ось тут я вже пильную: це ж таке місце, де не тільки земля, але й дерево пахне грибами. Я присідаю навпочіпки і тихесенько придивляюся, що робиться довкола. Тут галасувати не можна, бо гриб злякається людського голосу і піде в землю. Раптом моє серце тенькнуло, опустилось трохи вниз і радісно завмерло: невдалік красовито стоять два близнюки-червоноголовці. Вони такі молоденькі, що їхні зрошені туманом картузики не встигли відліпитись од міцних, товстеньких ніжок [2, С, 85].

III. Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі і торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од зайця. Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней [2, с. 21].

9. *Подумайте.* Вкажіть, якій схемі відповідає подане речення.

1. Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу [2, с. 4].

1. [], а [...(що...), ...], (що...).

2. [], а [], (що...), (що...).

3. [], що(), що().

10. *З'ясуйте.* Перепишіть речення. Визначте головні і підрядні частини. Підкресліть сполучники і сполучні слова у підрядній частині, а вказівні – у головній. Укажіть місце підрядної частини щодо головної.

1. Коли в хаті всі, окрім цвіркуна, засинали, я навшпиньках підходив до печі, витягав з її челюстей жарину, роздмухував вогник, засвічував каганець і забирався з ним на піч. 2. Я не був таким хоробрим, як дядько Микола, і не мав його сокири, тому вночі тремтів і завмирав над тими казками, з яких, наче з лантуха, аж сипалася різна страховина. 3. Мати радісно перебирала своє добро, хвалилася його силою і вже бачила себе в городі посеред літа, коли ноги веселить роса, а очі й руки – різне зілля. 4. Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитися на це диво, і тоді в блакитнавих очах її назбирувалось стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. 5. Вона перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль.

Така система вправ якраз спрямована на розвиток уваги до слова, формування культури мовлення учня. В результаті такої роботи учень перестає бути тільки «приймачем», що пасивно використовує певні повідомлення. Він стає активним учасником творчого процесу, співрозмовником автора, учасником його роздумів, в яких оживає все те, що передумав і пережив поет.

Список використаної літератури

1. Марко В. П. Художній світ М. Стельмаха / В. П. Марко. – К.: Знання, 1982. – 48 с.
2. Стельмах М. П. Повісті / М. П. Стельмах. – К.: Веселка, 1975. – 255 с.
3. Стельмах М. П. Твори в 7-й т. / М. П. Стельмах. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 7. – 647 с.